

УДК 378.011

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.72-2.13>**С. І. Кара**кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри біології, здоров'я людини та фізичної реабілітації
Бердянського державного педагогічного університету

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ БІОЛОГІЇ ТА ОСНОВ ЗДОРОВ'Я В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті розкрито особливості формування особистості майбутнього вчителя біології та основ здоров'я в процесі професійної підготовки. Основні завдання дослідження були спрямовані на вивчення особливостей та визначення умов формування особистості майбутнього вчителя біології та основ здоров'я в процесі професійної підготовки у вищому закладі освіти.

Охарактеризовано сукупність основних здібностей, знань та вмінь сучасного вчителя біології та основ здоров'я, особистісних та професійних якостей педагога. Проаналізовано нормативні документи, що регламентують підготовку вчителя. Розкрито сутність та структуру професіограми сучасного вчителя біології та основ здоров'я. Визначено умови формування особистості майбутнього вчителя біології та основ здоров'я в процесі професійної підготовки у вищому закладі освіти.

На основі одержаних результатів зроблено висновок, що практична діяльність майбутніх учителів біології та основ здоров'я в закладах загальної середньої освіти як складник фахової підготовки є важливою умовою становлення особистості; забезпечує ефективну адаптацію здобувачів вищої освіти до максимально наближених умов професійної діяльності.

Визначено, що практична діяльність майбутніх учителів біології та основ здоров'я в закладах загальної середньої освіти є значною та важливою частиною професійної освіти, формою набуття та закріплення теоретико-методологічних, методичних, психолого-педагогічних, філософських, валеоло-гігієнічних та інших знань, умінь і навичок в організації навчання, виховання та розвитку учнів, формою підвищення рівня зацікавленості педагогічною діяльністю, розвитку у здобувачів вищої освіти активності і самостійності, готовності до самоосвіти та самовдосконалення, оволодіння сучасними формами, методами і прийомами професійної діяльності. Формування і становлення особистості майбутнього вчителя біології та основ здоров'я – це складний процес, що триває упродовж усього періоду навчання в закладі вищої освіти, а потім у процесі самостійної професійної діяльності. У статті висвітлено основні результати дослідження особливостей професійної підготовки майбутнього вчителя біології, основ здоров'я.

Ключові слова: професійний портрет, професіограма, практична діяльність, вчитель біології та основ здоров'я.

Постановка проблеми. Глибокі соціально-економічні зміни, що відбуваються в українському суспільстві, зумовлюють необхідність поліпшення якості шкільної освіти, а як наслідок – удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів. Провідною ідеєю сучасної освіти є формування особистості педагога-професіонала, якому притаманні компетентність, соціальна та професійна мобільність, ініціативність, відповідальність, здатність до нестандартного мислення, адекватної самооцінки та якісних самозмін.

У зв'язку з цим проблема підготовки висококваліфікованого та конкурентоспроможного працівника, здатного до ефективної роботи за фахом відповідно до світових стандартів набуває у наш час особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійної підготовки майбутніх педагогів і формування їхньої особистості окреслена в працях О. Абдулліної, М. Адамовського,

С. Архангельського, О. Антонової, С. Сисоевої та ін. Теоретико-методологічні засади підготовки майбутніх учителів досліджували Ю. Бабанський, В. Бондар, О. Дубасенюк, В. Сластьонін та ін. Різні аспекти професійної підготовки вчителів біології досліджували Л. Барна, М. Барна, О. Біда, Т. Буяло, К. Ліневич, М. Колесник, А. Степанюк, В. Танська, С. Трубачова, О. Цуруль, Ю. Шапран, С. Яланська. Вимоги до вчителя біології закладу загальної середньої розробляли О. Богданова, М. Верзилін, Н. Грицай, О. Євсєєва, І. Мороз, М. Риков. Питанням професійної підготовки майбутніх учителів з основ здоров'я у вищих навчальних закладах присвячені праці Н. Абаскалової, Т. Бугері, Л. Беземчук, О. Гладощук, В. Зайцева, А. Радченко, Н. Коцур, Л. Товкун, С. Волкової, О. Дубогай, С. Крохмаль, І. Муравова, В. Оржеховської, В. Павлюк, С. Ситник, А. Царенко. Проте проблема формування особистості майбутніх учителів біології та

основ здоров'я у процесі їх професійної підготовки залишається мало вивченою.

Мета роботи – розкрити особливості формування особистості майбутнього вчителя біології та основ здоров'я в процесі професійної підготовки.

Завдання статті – охарактеризувати особливості та визначити умови формування особистості майбутнього вчителя біології та основ здоров'я в процесі професійної підготовки у вищому закладі освіти.

Виклад основного матеріалу. Учені Н. Кузьміна, А. Маркова, С. Кондратьєва, Л. Мітіна виділяють чотири групи в структурі суб'єктивних особливостей педагогів: 1) психофізіологічні (індивідні), які виступають як зародки; вони є передумовою виконання педагогом його суб'єктивної ролі; 2) здібності; 3) особистісні властивості; 4) професійно-педагогічні і предметні знання й уміння.

До психофізіологічних показників суб'єктивної структури педагога В. Мерлін зараховує основні характеристики темпераменту: сенситивність, реактивність, активність, співвідношення реактивності й активності, темп реакції, пластичність або ригідність, емоційне збудження, екстраверсія або інтроверсія. І. Зимня до цих показників додає ще такі: емоційна стійкість або нейротизм; аналітичний або синтетичний типи сприйняття [2].

Вважаємо, що від психофізіологічних особливостей педагога залежить успішність навчання учнів, тому що нейротизм, аналітико-синтетичний тип мислення впливають на психоемоційний стан учнів.

Індивідуально-психологічні особливості суб'єкта педагогічної діяльності внутрішньо пов'язані зі здібностями людини – однією з характерних рис особистості. У психології «здібностями» називають такі індивідуальні психологічні властивості особистості, які є умовою успішного виконання одного або кількох видів діяльності [5, с. 100].

Узагальнення теоретичних ідей сучасних науковців І. Зимньої, В. Крутецького, А. Маркової, Т. Матиса, О. Орлової та ін. дало нам змогу визначити професійні здібності майбутнього вчителя біології та основ здоров'я в структурі педагогічної діяльності: дидактичні (здатність доступно передавати учням навчальний матеріал; застосовувати систему ефективних методів навчання); академічні (орієнтація у змісті біологічної науки); мовні (здатність якісно і чітко висловлювати власні думки та почуття за допомогою мови, а також міміки і пантоміміки); організаторські (здатність організовувати та згуртовувати учнівський колектив, спрямовувати їхні інтереси на реалізацію висунутих завдань); гностичні (здатність до швидкого і творчого оволодіння методами навчання, пошуку способів навчання); комунікативні (здатність встановлювати доцільні, з педагогічної точки зору, взаємостосунки з учнями; педагогічний

такт); перцептивні (здатність проникати у внутрішній світ учня, розуміти його стан); прогностичні (передбачення власних дій та дій дітей, виховне проектування особистості учнів, прогнозування розвитку тих чи інших якостей вихованця); дослідницькі (інтерес до дослідницької роботи, проведення дослідів у природних та лабораторних умовах, організація педагогічного експерименту); рефлексивні (здатність аналізувати, оцінювати та регулювати власну діяльність).

У професійних здібностях проявляється обдарованість педагога. Від здібностей залежить легкість (швидкість) оволодіння не лише знаннями, а й практичними уміннями в тому чи іншому виді діяльності, але вважаємо, що розвиваються ці психічні властивості лише в процесі самої практичної діяльності.

Багатогранність педагогічної діяльності майбутнього вчителя біології та основ здоров'я, вимоги щодо опанування ним різнобічних загальних і спеціальних професійних знань, які відповідають базовому рівню професійної освіти, сприяли розробці та класифікації нами таких видів знань: загальнокультурні (знання про людину, її становлення, розвиток у соціокультурній дійсності); психолого-педагогічні (знання закономірностей цілісного педагогічного процесу, психологічних основ навчання та розвитку учня, вікових психофізіологічних особливостей школярів, їхніх загальних особистісних характеристик); природничо-математичні (знання хімії, біохімії, математики, фізики, інформатики тощо); фахові (знання біології, методології біологічної науки, теорії здоров'я та здорового способу життя, сучасних досягнень у галузі біології та здоров'язбереження); методичні (знання принципів педагогіки навчання та виховання; змісту і структури навчальних програм і шкільних підручників із біології та основ здоров'я; основних форм, сучасних методів, методичних прийомів і засобів навчання предмета; теорії формування біологічних понять, особливостей матеріальної бази шкільного кабінету біології та основ здоров'я, інноваційних технологій у біологічній та здоров'язбережувальній освіті тощо).

Щоб професійно та компетентно здійснювати педагогічну діяльність, учителю необхідно володіти певними вміннями. Як зазначає С. Гончаренко, вміння – це «засвоений суб'єктом спосіб виконання дій, який забезпечує сукупність набутих знань і навичок» [1, с. 58]. Учитель має володіти сукупністю різних умінь, які відповідають функціям педагогічної діяльності й зумовлюють рівень його професійної підготовки. Результати наукового пошуку дали змогу визначити професійні вміння майбутніх учителів біології та основ здоров'я: діагностичні-прогностичні – вміння діагностувати рівні навчальних досягнень і компетенцій учнів, визначати рівень вихованості школярів;

прогнозувати результати навчання і виховання учнів, передбачати можливі труднощі та помилки у навчанні; планувати освітню роботу; організаційно-регулятивні – вміння організовувати власну діяльність, навчально-пізнавальну діяльність учнів на уроці, під час позакласних та позашкільних заходів (екскурсій, виконання навчально-дослідної роботи тощо); конструктивно-проектувальні – вміння, пов'язані з проектуванням і науково обґрунтованою побудовою освітнього процесу; застосуванням ефективних технологій, методів, форм, прийомів і засобів навчання та виховання; активізацією пізнавальної діяльності учнів; виготовленням наочних засобів навчання, оформленням кабінету біології, куточка живої природи; комунікативні – вміння, що забезпечують передачу інформації під час педагогічного спілкування, створення позитивного емоційно-психологічного клімату, налагодження контактів із дітьми, батьками, колегами; аналітично-коригуючі – вміння аналізувати результати освітньої діяльності учнів, перспективний педагогічний досвід учителів, ефективність методів, прийомів і засобів навчання, прийняття педагогічних рішень щодо удосконалення освітнього процесу; спеціально біологічні – вміння застосовувати знання сучасних теоретичних основ біології для пояснення будови й функціональних особливостей організмів на різних рівнях організації живого, їх взаємодію, взаємозв'язки, походження, класифікацію, значення, використання та поширення; розкривати сутність біологічних явищ, процесів і технологій, розв'язувати біологічні задачі, здійснювати біологічні дослідження, інтерпретувати результати досліджень, виготовляти біологічні препарати, колекції, гербарії, впроваджувати здоров'язбережувальні, профілактичні та оздоровчі технології, формувати в учнів позитивну мотивацію до здорового способу життя; прикладні – вміння використовувати технічні засоби навчання, виготовляти наочні посібники, проводити різноманітні ігри (художні, музичні, спортивні тощо).

Чисельні наукові погляди свідчать, що вміння є дуже важливим компонентом педагогічної діяльності, вони тісно пов'язані й утворюють цілісну єдність у діяльності вчителя. Так, С. Рубінштейн вказує на те, що засвоєння системи знань, поєднане з оволодінням відповідними навичками, – це основний зміст та найважливіше завдання навчання [7]. Загальновідомо, що навичкою називають будь-яке «психологічне новоутворення, завдяки якому індивід спроможний виконувати певну дію раціонально, з належною точністю і швидкістю, без зайвих витрат фізичної та психічної енергії» [7], дію, доведену в результаті багаторазових, цілеспрямованих вправ до досконалого виконання. Як зазначає Ю. Пассов, щоб досягти «рівня навички», дія має стати автоматизованою,

стійкою, гнучкою [4]. Отже, успішне розв'язання педагогічних завдань вимагає не тільки високого рівня професійних та спеціальних знань, адекватного усвідомлення професійного обов'язку і відповідної особистої спрямованості, а й сформованості на їх основі автоматизованої здійснювальної вправності. Вміння та навички в загальній структурі діяльності виступають самостійним компонентом і відображають одне одного, знаходяться в аналогічній взаємозумовленості. Тому в процесі підготовки майбутніх учителів біології та основ здоров'я до професійної діяльності ми передбачали довести професійні вміння студентів до автоматизму, переходу до категорії навичок.

Одним із важливих чинників успішної педагогічної діяльності є особистісні якості вчителя. Провідні якості особистості вчителя досліджували відомі педагоги й учені: Т. Артем'єва, Б. Вульф, Ф. Гоноболін, В. Іванов, І. Зязюн, М. Касьяненко, Л. Кондрашова, В. Сластьонін, І. Харламов, О. Шиян та інші вчені. Узагальнюючи їхні ідеї та досвід, можна визначити, що цінність особистості педагога – в його індивідуальності, здатності збагачувати систему навчально-виховних відносин своєю особистістю, неповторністю використання педагогічних засобів. Однією зі значущих якостей для сучасного вчителя, на думку багатьох учених і практиків, є мобільність. Професійна мобільність розглядається ученими як «здатність швидко змінювати види праці, переключатися на іншу діяльність у зв'язку із змінами техніки і технології виробництва» [6, с. 194]. Вважаємо, що компетентному вчителю біології та основ здоров'я, який працює в нових умовах сучасної школи, необхідно володіти особистісною та соціальною мобільністю, а також мобільністю знань. Відмова від стереотипів, здатність до інновацій, інтерес до всього нового, але при цьому критичне осмислення запропонованого, вміння підібрати найбільш ефективну для розв'язання педагогічного завдання технологію – усе це визначає мобільність, яка має бути сформована у випускників вищого педагогічного закладу освіти. Тому в процесі розробки умов формування особистості майбутнього вчителя біології та основ здоров'я передбачався розвиток такої якості, як мобільність.

Окрім того, вважали за необхідне формування в здобувачів вищої освіти таких професійних якостей, як педагогічна гнучкість та комунікативність. Уміння спілкуватися є необхідним для педагогічної діяльності, адже він працює у сфері «людина-людина», яка передбачає здатність успішно функціонувати в системі міжособистісних стосунків. Професіоналізм майбутнього вчителя визначається не тільки інтелектом, сукупністю знань, умінь, навичок, а й особливостями нервової системи, психологічною стійкістю і підвищеною працездатністю, професійною стійкістю. Тому ще

одним показником особистісної якості учителя біології та основ здоров'я в системі професійно значущих якостей є емоційна гнучкість, уміння виявляти позитивні емоції та стримувати негативні. Емоційна гнучкість хоча й має фізіологічну основу, однак піддається корекції та розвитку, є продуктом виховання та самовиховання.

Аналіз наукових досліджень свідчить про те, що серед учених немає єдиної думки щодо структури необхідних учителю професійно значущих якостей особистості. Вчителя-професіонала, насамперед, мають відрізнати такі гуманістичні якості, як емпатія, такт, толерантність, уміння знайти позитивне в людині, доброзичливість, справедливість тощо, без яких неможлива робота з дітьми, бо «процес гуманістичного виховання учнів починається з формування гуманістичних якостей особистості самого вчителя».

Виходячи з викладеного вище, зазначимо, що якості суб'єкта педагогічної діяльності, проінтерпретовані в структурі особистості, дають змогу співвіднести індивідуальні, природні та особистісні (які набуті під час життя) якості з особливостями педагогічної діяльності.

Професійні характеристики вчителя як суб'єкта педагогічної діяльності, на нашу думку, проявляються в їх сукупності, тому що вчитель як особистість, активно діючий суб'єкт педагогічної взаємодії – це складна цілісна система. Вона може розглядатися як узагальнений професійний портрет.

І. Зимня виділяє такі структурні компоненти професійного портрету педагога: індивідуальні, особистісні, комунікативні якості; статусно-позиційні (становище в колективі), діяльнісні (професійно-предметні), зовнішньо-поведінкові показники [2]. Професійний портрет учителя дає нам підстави зробити таке узагальнення: всі структурні компоненти особистості взаємопов'язані в процесі їх формування, між ними є взаємозумовленість. Однак найважливішим із них, на нашу думку, є діяльнісний компонент. Саме він є рушійною силою формування індивідуальних і особистісних якостей, комунікативних, зовнішньо-поведінкових компонентів особистості педагога. Як відомо, діяльнісний компонент максимально формується в діяльності, яка забезпечується практичними формами навчання здобувачів вищої освіти. Тільки під час практичної діяльності з'являються умови втілення ідей і знань у формування особистості учня. Практика впливає на учня та формує професійну якість учителя.

Формування особистості майбутнього вчителя біології та основ здоров'я в процесі практичної діяльності в закладі загальної середньої освіти передбачало застосування таких підходів:

– діяльнісний підхід, що орієнтує не лише на засвоєння прикладів і способів діяльності вчителів,

але й самовираження в активному творчому освітньому процесі. Для активізації педагогічної діяльності практикантів ми вважали за необхідне запропонувати їм систему завдань, під час виконання яких вони б випробували себе в різноманітних діях, які сприяють виробленню спочатку окремих, а пізніше одночасно різнопланових груп умінь та навичок;

– компетентнісний підхід, який формує методичну, професійну та соціальну компетенції;

– антропологічний підхід, який вимагає ознайомлення студентів з учнями та набуття ними навичок роботи. Це дає змогу ознайомитися з віковими особливостями школярів. Віковий аспект виховання є одним із найбільш важливих та складних. Психологічні особливості, можливості вихованця, мотиви його поведінки й діяльності суттєво відрізняються на кожному з вікових етапів розвитку. Урахування своєрідності психічного розвитку дитини на різних етапах розвитку дає змогу цілеспрямовано впливати на процес становлення особистості, проектувати її розвиток, що є необхідною умовою реалізації індивідуального підходу до процесу навчання та виховання учнів;

– рефлексивний підхід, що передбачає вміння вчителя давати об'єктивну оцінку власній професійній діяльності та діяльності учнів; особистісно орієнтована спрямованість процесу організації практичної підготовки здобувача вищої освіти, диференціація та індивідуалізація її змісту.

Практична діяльність майбутніх учителів біології та основ здоров'я в закладах загальної середньої освіти, на нашу думку, є значною та важливою частиною професійної освіти, формою набуття та закріплення теоретико-методологічних, методичних, психолого-педагогічних, філософських, валеолого-гігієнічних та інших знань, умінь і навичок в організації навчання, виховання та розвитку учнів, формою підвищення рівня зацікавленості педагогічною діяльністю, розвитку у здобувачів вищої освіти активності і самостійності, готовності до самоосвіти та самовдосконалення, оволодіння сучасними формами, методами і прийомами професійної діяльності [3].

Практична діяльність майбутніх учителів біології та основ здоров'я в закладах загальної середньої освіти як складник фахової підготовки суттєво впливає на становлення особистості, забезпечує ефективну адаптацію здобувачів вищої освіти до максимально наближених умов професійної діяльності.

Висновки і пропозиції. Аналіз педагогічних засад професійної підготовки майбутніх учителів як України, так і зарубіжжя засвідчив, що загальним теоретичним положенням є те, що в педагога має бути глибока теоретична підготовка до навчання, виховання та розвитку учнів. Він має володіти практичними вміннями

та навичками формування особистості учня та мати відповідні особистісні та професійно важливі якості, які допоможуть йому досягати успіху в професійній діяльності. Формування і становлення особистості майбутнього вчителя біології та основ здоров'я – це складний процес, що триває упродовж усього періоду навчання у закладі вищої освіти, а потім самостійної професійної діяльності.

Подальші дослідження передбачається провести в напрямі вивчення особливостей формування методичної компетентності майбутнього вчителя біології та основ здоров'я.

Список використаної літератури:

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник Київ : Либідь, 1997. 375 с.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология : учебник для вузов. Москва : Логос, 2000. 384 с.
3. Кара С.І. Педагогічна практика як засіб формування професійної компетентності майбутніх учителів. *Збірник наук. праць БДПУ (Пед. науки)*. 2011. № 2. С. 118–122.
4. Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование. Концепция развития индивидуальности в диалоге культур. Липецк : ЛГПИ – РЦИО, 2000. 204 с.
5. Психологічний словник / за ред. В.І. Войтюка. Київ : Вища школа, 1982. 346 с.
6. Професійна освіта : навч. посібник / уклад. С.У. Гончаренко та ін.; за ред. Н.Г. Ничкало. Київ : Вища шк., 2000. 380 с.
7. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1973. 423 с.

Kara S. Formation of personality of future teacher on biology and basis of health in process of vocational preparation

In the article are disclosed the specific features of formation of personality of future teacher on biology and basis of health in process of vocational preparation. The main tasks of research are directed into discovering specific features and determining of conditions of formation of personality of future teacher on biology and basis of health in process of vocational preparation in high school.

The totality of the main abilities, knowledge and skills of a modern teacher on biology and basis of health, personal and vocational features of a pedagogue are characterized. Normative documents, which regulate preparation of teacher, are analyzed. The sense and structure of profессиogram of a teacher on biology and basis of health are disclosed. The conditions of formation of personality of future teacher on biology and basis of health in process of vocational preparation in high school are determined.

On the basis of achieved results is made the conclusion that the practical activity of future teachers on biology and basis of health in institutions of secondary education as a component of vocational preparation is an important part of growth of personality; it provides effective adaptation of achievers of higher education to extremely closed conditions of vocational activity.

It is determined that the practical activity of future teachers on biology and basis of health in institutions of secondary education is an important part of vocational education; form of gain and fixing theoretical and methodological, methodic, psychological and pedagogical, philosophical, valeological and hygienic and another knowledge, abilities and skills during organization of studying, upbringing and development of pupils; form of increasing level of interest in pedagogical activity; development of eagerness and independence, readiness to self-education and self-improvement, mastering modern forms, methods of vocational activity. Formation and growth of personality of future teacher on biology and basis of health is a difficult process, that lasts during the period of studying in high school, and then in the process of independent vocational activity. In the article are embraced the main results of research of special features of vocational preparation of future teacher of biology, basics of health.

Key words: vocational portrait, profессиogram, practical activity, teacher on biology and basis of health.